

УДК 394

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ У ПРИКАЗКАХ І ПРИСЛІВ'ЯХ КИЇВЩИНИ

Нікольчук І.В.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
Національної академії наук України

Досліджено правовий статус паремійних жанрів (приказки та прислів'я) Київщини та їх значення у житті селянства. Охарактеризовано паремійно-правові норми. Кожна норма пояснено коментарем для розуміння їх значення, функцій та застосування у буденному житті народу.

Ключові слова: паремії, приказка, прислів'я, звичай, норма.

Постановка проблеми. Охарактеризувати паремії, а саме приказки та прислів'я, які побутували на Київщині через призму звичаєвого права. Прокоментувати звичаєво-правову норму та визначити її значення у житті людини-трудівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Звичаєвий аспект у колядках та щедрівках Київщини». Дане дослідження розкриває поняття звичаю та колядок/щедрівок і їх взаємодію. Охарактеризовані функції звичаєвого права у жанрах зимової календарної обрядовості.

Виділення не вирішених частин загальної проблеми. Вперше норми законів звичаєвого права у паремійних жанрах охарактеризовані так детально та прокоментовані.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження паремійних жанрів, які побутували на Київщині, їх характеристика через норму звичаєвого права.

Паремійні жанри усної народної творчості широко характеризують фізичні та моральні якості українця, буття та роль поведінки у суспільстві, розкривають недоліки та вади. Вся суть та особливості людини у пареміях щільно пов'язана із природою, рослинним та тваринним світом, людина показана як істота у якій відбувається гармонія зовнішнього та внутрішнього її світу. Як зазначає М.М. Пазяк: «Паремії – енциклопедія народного життя. У них широко відображаються взаємовідносини в родині між окремими її членами, узагальнюється народний погляд на призначення сім'ї та обов'язки в ній кожного

члена» [3, с. 7]. Приказки та прислів'я – це народний кодекс, збірник законів українців, який з дитинства вчив бути людиною, а потім все життя радив та диктував особі як повести себе в тій чи іншій ситуації. Всі тексти можна поділити на групи: моральні відносини, матеріальні відносини, грошові відносини, суспільні відносини. Можна виділити і окрему групу – зовнішній та внутрішній світ людини. Паремійні тексти характеризують людину та її функції, які вона виконує у певному суспільстві. Так, жінка виконує роль матері, берегині; чоловік – голова роду, батько; молодий парубок – красень, дужий, роботящий, батькова опора; дівчина – врода, душевність, майбутня матір. Крім особливостей, які людина відіграє у суспільстві, ще тексти малих жанрів розкривають філософію внутрішніх почуттів особистості. Любов, кохання показано через призму нестійкості, природності і аж до фатальності. Когось кохати примусово не можна, але можна і відрадити когось перестати любити. Також прислів'я радять шукати собі рівню: «Рівні по вдачі – міцні на любов» [3, с. 9]. Коли береш собі когось до пари необхідно знати з ким поєднуєш своє життя. Особливе місце відводиться одруженню, шлюбному віну: «З віном дівці не сидіти» [3, с. 9].

У текстах прописані характеристики інституту роду і спільного життя. Для народу сім'я відіграє важливу роль; міцна сім'я – щасливе життя. Жінка щаслива тоді, коли вийшла заміж за милого, а не за старшого від себе та під примусом, а чоловік – коли гарна, роботяща дружина. «Мир і злагода в сім'ї великою мірою залежала також від взаємо-

відносин між батька та дітьми» [3, с. 11]. Дитина – це продовження роду, тому їй відводилося багато часу та виховувалася з добром і у коханні. Ще з малечку дітей вчили «неписаним правилами», які містять у собі паремії. За кожну провину тягнулося певне покарання, і діти чітко це розуміли. Також народна книга життя – паремії вчили моральності та добрим вчинкам. «Соціальна незахищеність, злидні приводили до великої смертності дітей, що відбито у прислів'ях: «Діти, як роса: тут є, тут нема» [3, с. 12]. Існують взаємовідносини між іншими членами родини: свекрами, сватами, свекрухами, братами, сестрами, бабами, дідами, дядьками та тітками, що часто несли негативний зміст у пареміях, рідко позитивні. Вигнання та провина перед родом вважалася великим гріхом. Якщо говорити про тексти пізнішого часу, то можна спостерігати, що людина починає відокремлюватися від роду, індивідуалізуватися.

Окремо характеризуються група знедолених людей – сироти, вдови, наймити, бідних та убогих. Суспільство вчить оберігати та допомагати їм, але рідко люди дотримувалися цих моральних законів. Війни та хвороби із низькою медициною та безгрошів'я призводили до смерті дорослих, які помирали і залишали дітей сиротами. Доля сироти зазвичай гірка та складна. Немає батьків – немає сонячної погоди і тепла, так алегорично оспівують паремії цю соціальну верству населення. Гірка доля і у вдів та вдівців. Прислів'я не радять брати шлюб із такими людьми, оскільки будеш нещасливим все життя. Наймити, бідні та убогі змушені жити на цьому світі і намагатися вижити шляхом тяжкої праці. Наймитування – це важлива сфера суспільного життя в українському селі. Чітко були визначені відносини між наймитом та господарем, правила цих взаємовідносин можна віднайти у текстах малих жанрів – паремій. «У народних пареміях тематика наймитування найтіснішим чином переплетена з темами бідності, неволі та неволі. Образ наймита в них фактично прирівнюється до образу бідняка» [2, с. 92]. На думку дослідника М.М. Пазяка: «прислів'я відображають не тільки атмосферу соціального поневолення трудових мас у феодальному й капіталістичному суспільстві, а й висловлено процес проти гноблення» [2, с. 92]. Найтяжчою долею для наймита була не сама робота, а найм на господаря, який не рідко пригноблював та знущався. Найманий робітник був незахищеним, самотнім і безпомічним. По суті, суспільство/громада не могли його захистити, оскільки він за власним бажанням йшов на роботу до господаря, найманця змушувала бідність та безвихідь. З текстів паремій можна зробити висновки, що суспільство про це говорило, переживало, але чи могло допомогти? «Від ціпа в спині сіпа» [2, с. 92]. Народна мудрість розкриває внутрішній світ наймита, убогої людини, її красу, високі моральні якості, його гідність. А також народ не пройшов осторонь багатія – низьку, жорстоку особу, байдужу, злу, скупу, нечесну. Людину на заробітки, у тяжких умовах штовхає бідність, складне економічне становище «Недостатки гонять з хатки». Народний кодекс із жалем відноситься до праці наймита, адже працюючи все життя на когось, статки не заробиш. На думку П. Чубинського, прислів'я розкривають поведінку наймита та абсолютну підпо-

рядкованість господарю [5, с. 77]. Наймит порівнюється з волом, конем, собакою. У прислів'ях відображається погляд народу на таку соціальну верству як наймити, їхню долю, і відповідно ставляться до неї. В.В. Маліков визначає: «Прислів'я є джерелом формування етико-правових та й взагалі світоглядних уявлень, то вони скоріше покликані впливати на дійсність, а не відображати її» [2, с. 94]. У пареміях цієї групи відображені трудові відносини: наймит виконує дану йому роботу, а господар, в свою чергу, має заплатити, винагородити робітника за виконану працю харчами, одягом або грошми. Ці умови здійснюються на основі домовленості між сторонами даних взаємовідносин. Такий договір складався в усній, зрозуміло, формі. Але виникали і конфлікти між сторонами, через не виконану або виконану неналежним чином роботу, чи через невиплачену винагороду.

Групи паремій у яких говориться про молодість і старість несуть смислове навантаження, філософські роздуми про буття людини. Народна мудрість гласить, що молодість найкраща у житті людини, і потрібно насолоджуватися кожною миттю. Але у юному віці часто особа здійснює проступки. Все життя прожити дуже важко не оступившись та дотримуючись усіх моральних законів. Старість має дві сторони: практика та досвід, а з іншого боку – прожите життя, швидкий час, поміркованість, хвороби. Здоров'я для людини найцінніший скарб, який потрібно берегти.

Приказки та прислів'я розкривають всі риси поведінки та характеру людини. Характер особистості формується під впливом суспільства, зовнішнього середовища, побуту, загальних моральних правил поведінки. Паремії розкривають такі риси людини як: розум, чесність, доброта, дурість, черствість, заздрість, жадібність, злоба, п'янство, лінь та інші. Окреме місце у народному кодексі українців займають тексти про совість та моральну чистоту. Ці дві якості були дуже важливими та авторитетними серед народу. Також паремії застерігають від хитрих, підступних, брехливих, нещирих людей, та закликають бути з ними обережними. Високо цінувалися відвага та духовність людини. Деякі паремії навчають та передають життєвий досвід, попереджаючи про небезпеку. Що ж стосується будови паремійних текстів, то як визначає М.М. Пазяк: «будова прислів'їв та приказок досить строката, проте чітко простежується їх творення за відповідними формулами. Паремії мають і ритмічну будову, яка організовує думку, робить вислів милозвучним» [3, с. 26]. Якщо детально досліджувати будову паремій, то можна побачити у текстах своєрідне протистояння добру і злу, коханні та розлуці, молодості – старості, життю – смерті. Також поєднується слова протилежні між собою: чоловік – жінка, батько – мати, батьки – діти, свекруха – невістка.

Прислів'я і приказки містять у собі сукупність звичаєво-правових норм і правил поведінки людини, які формують особистість. Група паремійних текстів – це правила та обов'язки особи, за порушення яких тягнеться відповідальність: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, матеріальна. Всі норми звичаєвого права зібрані у текстах паремій, які застерігають та вберігають людину від недотримання або порушення законів.

«Звичаєвому праву властиво бути мірилом свободи та поведінки людини. Можна стверджувати, що його виникнення було викликане необхідністю узгодити волі та потреби людей, визначити їхні взаємні права та обов'язки у процесі життя та задоволення інтересів» [1, с. 111]. Головною функцією звичаєвого право є виховання здорової особистості у здоровому соціумі. Цінності, які проповідувало давнє право можна поділити на такі групи: загальнолюдські, національно – патріотичні, родині. Найбільш повніше зміст цих груп розкривають паремії. Тексти трактують поняття добра, зла, чесності, краси, совісті, користі, любові – загальнолюдські; пояснюють значення рідних в житті кожної людини, старших, цінності роду, сім'ї, любові до дітей, шлюбу, повагу до предків – це родина група цінностей; любов до рідної землі, здатність та бажання захищати її виховують національно – патріотичні цінності. Звичаєве право виокремлює таке поняття як «справедливість» – «співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права» [1, с. 112]. А.М. Зуєва виділяє два види справедливості: розподільча та урівнююча. Розподільча – відповідає за майнові відносини, поділ чогось матеріального між людьми, така справедливість існує для дотримання порядку. Урівнююча – відповідає за дослідження предмету розподілу або обміну (вільне або примусове – у разі заподіяння шкоди). Поняття справедливості, визначається дослідниками, як дотримання установлених прав та норм громади; справедливість – це завжди добрий вчинок, на який потрібно відповідати добром. Недотримання справедливості – це порушення закону.

Розглянемо тексти паремій та прокоментуємо звичаєво-правовий елемент у них. Кожен текст має у кінці номер, який відповідає номеру тексту у збірках приказок і прислів'їв упорядником яких є М.М. Пазяк.

Людина. Родинне життя. Риси характеру.

Сім'я

Жінка

Гарна жінка, гарні діти – тільки жити та радіти. 28

Жіноча муха залізла у вухо. 110

Коментар. Жінка – ідеал берегині, матері, наставниці, поводитир для чоловіка. Наступна риса, яку розкривають паремії це гнів жінки, який може обернутися у фатальне закінчення, отож народна мудрість радить остерігатися розлючену жінку, аби не наробити біди. Не варто судити жінку за стандартним образом, адже консервативно-негативний образ непостійний. Щоб дати об'єктивну оцінку власній дружині, не потрібно її характеризувати за короткий період, а прожити з нею життя. Чоловік має вище право над жінкою, тому міг її покарати (побити) за якусь провинку. Якою б не була матеріальна сторона у родині жінка повинна її прийняти і пережити поганий час.

Чоловік, муж

Під добрим кущем трава зеленіє, за хорощим чоловіком жінка молодіє. 14в

Старого чоловіка соломкою накрию, молодого сама нагрію. 48

Чоловік – голова, жінка – душа. 63б

Коментар. Так само, як і жінці, у текстах паремій, даються чоловікові позитивні і негативні риси. Чоловік головний у родині, він ватажок. Якщо він роботящий та розумний, то його дружина квітне, молодіє, якщо навпаки, то жінка гине. Часто молоду дівчину віддавали за старого, тоді у жінки до старшого нареченого була відраза, з якою вона боролася, була нещасною, про це говориться у багатьох текстах.

Батько, тато, отець

Батько за дугу, а син уже на возі. 9

Батько пазуху дере і для дітей оддає, а діти з батька здирають і на себе складають. 19а

Коментар. У групі вищенаведених паремій батько – голова роду, який все віддає своїм дітям, діти ж забирають весь досвід, інколи не цінують батька. Чим старшими стають діти, тим спритніші вони, і деякі повноваження від батька забирають собі. Але краще з батьком не сперечатися, бо він має владу і силу, і може дати відсіч і поставити сина на місце. Деколи треба зупинитися і дати першенство старшим, адже вони досвідченіші.

Діти

Діти, діти, добре з вами в літі, а зимою хоч об камінь головою. 44

Добре дитя боїться й кива, а ледаче не боїться й кия. 62

Коментар. Про гірке життя в багатодітній сім'ї, діти приречені. Про слухняних дітей: боїться й кива – боїться й натяку. У наступному тексті мова йде про велику смертність того часу, яка панувала серед дітей. Також є натяк на високу народжуваність, про багатодітність.

Кожна громада має свої правила та закони, обов'язки у сфері грошових, майнових та соціальних відносинах. Але, незважаючи на кодекс моралі, який діяв серед громади нерідко траплялися випадки неприязні, несправедливості, ворожості. Дружба у суспільстві цінувалася дуже високо, вона передбачала відкриті, щирі почуття, взаємодопомогу, рівність, приклад. Часто трапляються паремії у яких йдеться про протилежне – нерівність у дружбі: «Вовк вівці не товариш» [4, с. 7]. У сучасній юридичній науці існує поняття «добро-сусідство», свій початок воно бере з народного кодексу – добре сусідство – тобто дружні, взаємні, чисті відносини із своїм сусідом. Народна мудрість застерігає від поганого, злого сусіда: «Нема більшої біди над лихі сусіди» [4, с. 7]. У текстах паремій чвари, незгоди, бійки засуджувалися, і вважалися що це недотриманням, порушення своїх обов'язків перед суспільством. Такі проступки каралися громадою, види покарань прописані у збірниках законів «Руська правда», «Литовські статuti» та ін.

У зв'язку із розвитком торгово-економічного суспільства виникає таке поняття як гроші. Навколо цього поняття створено дуже багато паремій, які розглядають різні ситуації пов'язані з товаром, обміном, боргом, продажем – купівлею, базаром, мірою: «Гроші – сила: одних підкуплять, других напоят, а третім лиха накоять» [4, с. 8]. Також тексти паремійного фонду трактують поняття долі, щастя та нещастя: кожен сам коваль своєї долі, щастя, але часто це залежить від суспільних обставин, лихих, недобрих людей.

Приказки та прислів'я часто виражають тодішню ситуацію нерівністю між людьми бідними та багатими: це говорить про поневолення

населення у період капіталістичної доби. Часто люди висловлювали невдоволення, які переростали у протести. Народні паремійні жанри вимальовують чіткий образ бідняка, наймита, бурлака їхнє соціальне становище у тодішньому суспільстві. Люди відносились до такої верстви населення із жалем та співчуттям, підтримували словом. Для такої касти були писані свої закони: права та обов'язки: «Хоч чоловік убогий, та слово його чисте». Що ж стосується багатіїв, то люди їх зневажали за пихатість та жорстокість, закон був завжди на боці багатого, бо він міг підкупити суд: «Перед багатим двері одкривають, а перед бідним замикають». Також із їдкою іронією зображувалося духовенство, що часто висміювалось за пияцтво. Але все це народ терпів сліпо і вірив у краще майбутнє, єдиною зброєю було слово та пам'ять. До наших днів збереглися паремії часів Київської Русі: «Погибоша, аки обры»; боротьби проти поляків і феодалізму, чумацтва.

Закон

Біда свої закони пише. 1

Коментар. «У нужді людина не зважає на писані закони, а дає собі раду, як може». Закони писалися не через добрі, позитивні ситуації, а створювались через складні, незрозумілі історії, які несли негатив або біду.

Особа – колектив

Гурт

В гурті всі за одного, один за всіх. 1

Гуртом і батька можна набить. 10в

Коментар. У гурті всі допомагають один одному. Колективом можна перебороти найбільшу перешкоду, вирішити найскладнішу ситуацію, виконати найскладнішу роботу.

Громада

Громада зробить і громада з'їсть. 7

Що громаді, то й бабі. 22з

Коментар. Громада працює сама на себе, все що було нею зроблено, все вона використовує на свою користь. Чим користується громада, тим і користується кожен член громади. Коли ж у суспільстві якесь лихо, то так само переживає на собі кожен член суспільства.

Паремійний жанр містить у собі картину життя громади, її правила, закони, обов'язки, соціальний рівень, характеризує верстви населення та їхнє становище у суспільстві; вчать бути обережними і дотримуватися правил морального кодексу. Паремії – це джерело народної моралі, формування звичаєво-юридичного мислення серед людей, розуміння функцій законів і наслідки за їх порушення або недотримання. Можемо говорити про те, що наші предки чітко розуміли та витлумачили поняття справедливості, етики, моралі, демократичності.

Список літератури:

1. Зуєва А.М. справедливість як принцип українського звичаєвого права (філософсько-правовий аналіз) // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 111–114.
2. Маліков В.В. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймитування в українських прислів'ях та приказках / Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2012. – № 1006 – С. 90–95.
3. Пазяк М.М. Людина в прислів'ях та приказках / Михайло Пазяк // Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. – К.: Наукова думка, 1990. – 519 с.
4. Пазяк М.М. Народний кодекс моральних та соціальних стосунків між людьми / Михайло Пазяк // Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.: Наукова думка, 1991. – 438 с.
5. Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-Западный отдел / Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским – Т. 6., 1872. – С. 29–80.

Никольчук И.В.

Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии
Национальной академии наук Украины

ПРАВОВОЙ ОБЫЧАЙ В ПОГОВОРКАХ И ПОСЛОВИЦАХ КИЕВЩИНЫ

Аннотация

Исследован правовой статус паремийных жанров (поговорки и пословицы) Киевщины и их значение в жизни крестьянства. Охарактеризованы паремийно-правовые нормы. Каждая норма объяснена комментарием для понимания их значения, функций и применение в быденной жизни народа.

Ключевые слова: паремии, поговорка, пословица, обычай, норма.

Nikolychuk I.V.

Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology
National Academy of Sciences of Ukraine

LEGAL CUSTOM IN PROVERBS KYIV

Summary

The article investigates the legal status of paramina genres (sayings and Proverbs) of Kiev and their significance in the life of the peasantry. Characterized paramino legal norms. Each norm is explained by the commentary to understand their values, functions and application in everyday life of the people.

Keywords: paroemia, proverb, adage, tradition, norm.